

İlhanlılar Devrinde İktâ*

Alican Kirişoğlu**

Moğol Dönemi İran'ına Kadar İktâ' İstılahı ve Tatbikatına Dair Kısa Bir Değerlendirme

Tarihi kaynaklardan ve bu kaynaklar doğrultusunda kaleme alınan çeşitli araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren devletin uhdesinde bulunan arazi, maden ocakları gibi çeşitli gayrimenkuller hükümdarın özel izniyle herhangi bir şahsa işletim hakkını (istiğlâl) veya mülkiyetini (temlik) devredebilmekteydi. Bilindiği kadarıyla tarihi süreç içerisinde iktâ sisteminin yürürlüğe konulmasının temelini iki ana gerekçe oluşturmuştur. Askerî/siyasî ve iktisadî nedenler. Söz konusu düzen, devlet masraflarını hafifletmek, atıl kalmış toprakları üretime kazandırmak, arazileri ve maden ocaklarını işler halde tutarak buradan elde edilen muhtelif mahsulatın devlet katma değeri içinde bulundurulabilmesi ayrıca hudut bölgelerin ve mühim yol güzergâhlarının asayişini tesis etmek ve asker giderlerini karşılamak gibi türlü gayelerle oluşturulmuştur.¹ Kat' (قطع) kökünden gelen “kesmek”, “kesime ayırmak” ve “ayırmak” gibi manalarda

* Desteklerini ve vaktini esirgemeyerek fikirleriyle bu çalışmamın şekillenmesine katkı sağlayan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kansu Ekici'ye ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Aylar'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

** Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/TÜRKİYE, alicankirisoglu@hotmail.com

1 Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Abkâmü's Sultaniye. İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 2018, s. 356-358; Kadı Ebü Yüsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019, s. 99-100; el-Belâzurî, *Fütübu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 15-18 vd.; Celâl Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul 1980, s. 47-48; Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 223-224; Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 43-44. Tebliğin konusu gereği burada iktâ' özelinde daha tafsilatlı bir anlatım yapma gereği duymadık. Ancak ileri okumalar için ayrıca şu eserlere bakılabilir; Claude Cahen, “İktâ”, *EF*, C III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1088-1091; A. K. S. Lambton, “Eqta'”, *Elr.*, C VIII, London and New York 1998, s. 520-533; Ali Şafak, *İslâm Arazî Hukuku*

“iktâ/iktâ (الاقطاع/اقتاع)” adıyla anılmış ve uygulanmış bir sistemdir.²

Hız. Muhammed dönemi ve İslâmî toprak rejiminin ilk örneklerinden evvel Avrupa ve Anadolu coğrafyasında Antik Yunan, Roma ve Bizans, Mezopotamya bölgesinde Sümer, Ahamenîş (Akhamenid), Part ve Sâsânî ve son olarak İslâm'dan önceki Türk ülkelerinde (Uygurlar burada özel bir yer teşkil eder) “iktâ’ yönetimine benzer” çeşitli toprak idare usulleri farklı dönemler ve medeniyetlerce uygulandığı şimdikiye kadar yapılan muhtelif tetkiklerde malumdur.³ İşaret edilen bu medeniyetlerin uyguladıkları toprak yönetim tarzlarının her birinin kendi içlerinde ayrı dinamikler barındırdıkları ortadadır. Konumuz dışında kaldığı ve ayrı bir çalışma sahası olduğundan burada teferruata girmek anlamlı olmayacaktır. Ancak İrân coğrafyası özelinde Ahamenîş ve Sâsânîlerin oluşturduğu toprak yönetiminin hususi bir yeri olduğu muhakkaktır. Nitekim bu uygarlıkların toprak idare tatbikatı (örneğin Sâsânîler devrindeki dihkân sistemi gibi)⁴ İslâmî dönemdeki iktâ’ ile benzerliklerini akıllara getirmektedir.⁵ Bazı görüşlere

ve Tatbikatı (İlk Devirler), Türedav Yayınları, İstanbul 1977; Demirci, *age.*, s. 223 vd.

- 2 Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr b. Ali, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, C VIII, Beyrut (tarihsiz), s. 276; Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Part 8, Ed. Stanley Lane-Poole, London 1893, s. 1990; Roohi Baalbaki, *Al Marwid-A Modern Arabic-English Dictionary*, Beirut 1995, s. 867; Muhammad Ali Alkhuli, *A Dictionary of Islamic Terms. English-Arabic and Arabic-English*, Riyad 1989, s. 88; İlyas Karşlı, *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 1804-1805. Ayrıca sözlüklerde “derebeylik”, “feodalite” ve “tumar” anlamları verilmiştir. Bk. Baalbaki, *age.*, 149; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 718; Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 963.
- 3 Sadri Maksudi Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948, s. 69, 77, 95, 138-141, 166-168, 427-429; Claude Cahen, “L'évolution de l'iqṭā' du IXe au XIIIe siècle: Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales”, *Annales*, Cambridge University Press, Cambridge 1953, s. 28; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London-New York 1991, s. 10-13; Matthew W. Stolper, *Entrepreneurs and Empire. The Muraşû Archive, the Muraşû Firm and Persian Rule in Babylonia*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden 1985, s. 25-26; Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, C II, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 418; Şafak, *age.*, s. 36-45.
- 4 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 196, 328. Ayrıca bk. ‘Aliakbar Dehhodâ, *Lûgatnâme-i Dehhodâ*, C VIII, Müessesesi-i İnteşârât-i Daneşğâh-i Tehran, Tahran 1377, s. 11316-11318.
- 5 Aly Asgar Baylor, *Administration of Land Reform in Iran*, University of Southern California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California 1960, s. 41-43; Muhammed A. Dandamayev,

göre İslâm fetihlerinin ardından Sâsânîlerin tesis ettikleri organizasyon örnekleri diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi iktâ' nizamında da birtakım düzenlemeler sonrasında sözü edilen bölgede uygulanmaya devam edilmiştir. Sâsânî döneminde uygulanan toprak rejiminin benzeri Müslümanlarca sürdürülmüştür ve bu toprak düzeni uzun müddet Müslüman İrân sahasında varlığını korumuştur.⁶ Ancak bunun tersini savunan fikirler de mevcuttur. Tanınmış şarkiyatçı Ann Lambton, Sâsânî-İslâm etkileşiminin ve ilişkilerinin bürokratik alanda sınırlı kaldığı, toprak yönetim sisteminin buna dâhil olmadığı şeklindeki görüşü sabittir.⁷

Orta Çağ Doğu ve Batı medeniyetlerindeki toprak idare meselesi, özellikle iktâ' ile ilgili günümüze kadar farklı görüşler ortaya koyan pek çok çalışma yapılmıştır. Bu araştırma ve düşüncelerin kayda değer bir kısmında Avrupa feodalizmi ile İslâm ve Türk-İslâm iktâ' sistemi mukayese edilerek iktâ' rejimi feodal bir düzen (fief) şeklinde yorumlanmıştır.⁸ Orta Çağ boyunca doğu ve batı ülkelerindeki toprak yönetiminin usul ve yöntemlerinin birbirinden farklı seyrettiği, bu karşılaştırmanın doğru olmadığı, İslâm, Türk-İslâm ve Moğol medeniyetlerindeki bu sistemin kendi dinamikleri özelinde çok yönlü bakış açısı ve mukayeseli kaynak tenkidıyla hususî olarak ele alınması gerekliliği ve bu konuyla alakalı ve sair meseleler bundan yıllar evvel büyük âlim Köprülü'nün çalışmasında dile getirilmiştir.⁹ Nitekim Köprülü'nün bu eleştirisini destekleyici pek çok görüş yıllar içerisinde ilgililere farklı yayınlarla

“Ahemeniş Devleti”, *İrân Taribi. En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 66-67; Fariz Öncü, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu'da Ekonomik Durum*, AÜ SBE, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 58-59; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İrân'da Devlet ve Ekonomi. Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2015, s. 121, 209-210, 268-272.

6 M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 401-402; Javad Sajadieh, *Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân. nach dem Dastūr al-kâtib fî ta'jîn al-marâtib des Muḥammad b. Hindūšab*, Für das Doktorat der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wien 1958, s. 33; Şafak, *age.*, s. 43. Ayrıca bk. ve karşılaştır. Baylor, *age.*, 44-47.

7 A. K. S. Lambton, “The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran”, *Iran*, C V, British Institute of Persian Studies, 1967, s. 41-42.

8 Satō Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln 1997, s. viii.

9 M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, C V, S. 19, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941, s. 319-334.

arz olunmuştur.¹⁰ Bu açıdan Cengiz (Çinggis/Çingiz) İmparatorluğu ve onun İrân ve Âzerbâycân sahasındaki bakiyesi İlhanlı Devleti'nde uygulanan incü ve iktâ' gibi nizamlarının Avrupa'daki feodalizm ıstılahıyla benzerlik taşımadığı malum olan bir diğer konudur.

İslâmiyetin ortaya çıkışından bir süre sonra Arap-Müslüman orduları Sâsânî sınırlarında görölmeye başlamış, ilk kez Hz. Ebû Bekir döneminde cereyan eden Sâsânî-İslam savaşları Hz. Ömer döneminde mühim muharebelerle devam etmiş ve bu dönemde Sâsânî otoritesi ve ordusu kâmilen dağılmıştır.¹¹ İslamiyetin İrân sahasındaki yayılım hızını pekiştirmek amacıyla Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde diħkan sahiplerinin statüleri korunmuştur. Hz. Osman'dan itibaren Emeviler devrinde İrân'ın muhtelif bölgelerinde eski toprak sahipleri malları üzerindeki tasarruf haklarının sürdürülmesine müsaade edilmiş diğer taraftan iktâ' uygulaması da devam ettirilmiştir.¹² Emevi Devleti'nin inkrâzının ardından Abbâsî yönetimindeki İrân toplumundan bazı şahsiyetlerin peyderpey sarayda mühim kademelerde görev almalarıyla İslam-Halife Devleti öncelikle bürokratik anlamda kadim İrân-Sâsânî kültüründen etkilenmeye başlamıştır. Bu yolla Sâsânî kültürü İrân ve 'Irâk sahasında kısmen de olsa varlığını sürdürmüştür. IX. yüzyıla kadar siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda devam eden müspet ilişkiler, Abbâsî Halifelîğinin tedrici şekilde nüfuzunu yitirmeye başlamasıyla münasebetlerin tam tersi yönde dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Takip eden süreçte geniş İrân sahası içerisinde ve civarında Abbâsî Devlet riyaseti çözümlenerek ilk müstakil ve mahalli Müslüman devletlerin ya da hanedanların kurulduğunu görmekteyiz.¹³ İrân ve 'Irâk sahasında hâkimiyet kuran

10 Bk. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979, s. 56; Tsugitaka, *age.*, s. viii.

11 Osman Gazi Özgüdenli, "İrân. Fetihden Safeviler'e Kadar", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 395-396.

12 el-Belâzurî, *age.*, s. 392; İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikül-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1927, s. 157-158; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 157-160; 'Abdulaziz ed-Dürî, "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", Arapçadan çev. Kâzım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXV, S 39, Ankara 2006, s. 228; Şafak, *age.*, 209-218. İslam fethi sonrasında İrân coğrafyasında yaşanan toprak yönetimindeki dönüşüm ve etkileşim için ayrıca bk. ve krş. Lambton, *age.*, s. 20-27; Farhad Nomani, *The Origin and Development of Feudalism in Iran: 300-1600 A. D.*, University of Illinois at Urbana-Champaign, Department of Economics, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Urbana-Illinois 1972, s. 25-28.

13 Gene R. Garthwaite, *İrân Tarihi. Pers İmparatorluğundan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna,

Büveyhiler, Mâverâünnehir ve Horâsân bölgesinde Sâ mânîler dönemlerinde askerî giderlerin devlet hazinesi üzerindeki yükü hafifletmesi, bu masrafları toprak gelirleriyle karşılamak amacıyla askerî iktâ' icra edilmiştir. Sâ mânî bünyesinde Gazne merkezli kurulan Gazneliler Devleti de bu sistemi aynen Sâ mânîlerden iktibas ederek uygulamıştır. Devlet bünyesinde önemli kademelerde görev yapan komutanlara temlik edilen bu toprakların devlete kazançtan ziyade hazine ve üretime tahribat verdiği anlaşılmaktadır. Zira temlik edilen topraklar, şahsi menfaatler doğrultusunda idare edilerek nitelikli yönetilemediğinden tarım, ziraat uğraşları ikinci plana itilmiştir.¹⁴

Gazneli Devleti'ni derinden sarsarak Mâverâünnehir sahasında yayılma alanı bulan ve ardından adeta bir imparatorluğa dönüşen Büyük Selçuklu Devleti'nde iktâ' sisteminin temeli her ne kadar Büveyhî ve Gazneli Devleti'nden iktibas edilmiş olsa da eksik ve kusurlu yönleri düzenlenerek nitelikli hale getirilmiştir. Hemen hemen pek çok tarihçinin ittifak ettiği üzere büyük devlet adamı Nizâmülmülk'ün şahsi düzenlemeleriyle Selçuklular devri İrân'ında iktâ' nizamı başarılı şekilde uygulanmıştır. Ayrıca Selçuklular döneminde tıpkı Büveyhî ve Gazneli devletlerinde olduğu gibi sadece askerî iktâ' uygulanmamış daha sofistike bir intizam fiiliyata geçirilmiştir.¹⁵

İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011, s. 115-116; Özgüdenli, agm., s. 396-397.

14 C. E. Bosworth, *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiran Manoharlal Publishers, New Delhi 1992, s. 41-42, 124-125; Syed Habibul Haq Nadvi, "Al-"İqtâ'" – or Theory of Land Ownership in Islam "عاطلا", *Islamic Studies*, C X, S 4, International Islamic University, Islamic Research Institute, Islamabad 1971, s. 261; Cahen, agm., s. 32; Abdulaziz ed-Dürî, *İslam İktisat Taribine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 119-123; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni. Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 371-372. Ayrıca bk. Syed Jabir Raza, "Ghaznavid Origins of the Administrative Institutions of the Delhi Sultanate", *Proceedings of the Indian History Congress*, C LII, New Delhi 1991, s. 234-235.

15 Burada Selçuklu iktâ' sistemini tüm yönleriyle ele almamız tabii ki imkânsız. Nitekim konuyla alakalı pek çok tetkik yapılmıştır. İleri okumalar için ayrıca Bk. Ann K. S. Lambton, *Contributions to the Study of Seljuq Institutions*, University of London, School of Oriental and African Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 1939, s. 209-274; Lambton, *age.*, s. 53-76; Cahen, agm., s. 38-45; Cahen, *age.*, s. 55-59; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çev. İlyas Kamalov, Ötügen Yayınları, İstanbul 2011, s. 158-164; ed-Dürî, *age.*, s. 132-136; S. Sadi Kucur, "İktâ' (Selçuklular)", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 47-49; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 79-113; Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Taribin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C I, S 1, Konya 2009, s. 83-96.

Cengiz İmparatorluğu ve İlhanlı Dönemlerinde Toprak Yönetim-Mülkiyet Anlayışı ve İlhanlı İrân'ında İktâ' Sistemi

Cengiz Han'ın liderliğinde tek bir sancak altında birleşen Moğol- Türk kabile ve boyları kısa müddet içerisinde bir imparatorluğa dönüşerek büyük bir fütuhat silsilesi gerçekleştirmişlerdir. Moğol/Cengiz İmparatorluğu Doğu'da Çin, Batı'da Deşt-i Kıpçak, Güney'de Kafkaslar, İrân, 'Irâk ve Kuzey Suriye sahasına kadar hâkimiyet kurmuştur. Her ne kadar bu fütuhat süreci Cengiz Han tarafından başlatılmış olsa da oğulları ve torunları bir müddet daha cihan hâkimiyeti düşüncesini devam ettirmiştir. Sonu gelmeyen büyük taarruz dalgaları aynı zamanda umumiyetle göçer savaşçıların yerleşik savaşçılara karşı askerî ve siyâsî üstünlük sağlayabildiği önemli ve sıra dışı bir merhaleydi. Şüphesiz bu devasa alanı idare etmek fethetmek kadar önemli bir husustu. Cengiz Han döneminde Moğol yayılmacılığının itici unsuru, tüm dünyayı hâkimiyet altına almak anlayışı olmuştur. Ancak onun devrinden sonra Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy neslinden gelen Moğol hükümdarları ve soyluları yalnızca fütuhat ve alelade yağma anlayışıyla hareket etmemiş, fethedilen bölgelere hükmetmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. Moğol akınlarından nasibini almış yerleşim yerlerinin yeniden canlandırılması, harap olmuş toprakların tekrar ekonomiye kazandırılması Moğol yöneticilerinin önünde duran sorunlardan sadece biri olmuştur. XIII. yüzyılda başlayan ve etkileri en az bir yüzyıl kadar daha devam eden bu süreçte en büyük değişim ve dönüşümün yaşandığı hususlardan biri iktisadî gelişmeler olmuştur. Moğol hegemonyasındaki bölgelerde toprak mülkiyet anlayışı, ziraat ve ticaret gibi ekonominin en önemli sacayaklarında yer yer müspet ve menfi değişiklikler meydana gelmiştir.

Cengiz-Moğol İmparatorluğu'nda iktisadî hayatın en önemli noktasını hayvancılık ve göçebe ekonomisi oluşturmuş olsa da toprak mülkiyet anlayışı mevcuttu. Kadim teamüllere göre Cengiz İmparatorluğu'nda fethedilen tüm topraklar (yurt)¹⁶ hükümdara, yani büyük kağana bağlıydı.¹⁷ Onun müsaadesi olmadan topraklar paylaşamaz ve yönetilemezdi. Hükümdarın ardından imparatorluk toprakları onun dört oğlu (Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy) ve soyundan gelenlere (altan uruğ) ve son olarak Moğol aristokrasisinde önemli

16 Fethedilen toprakları işaret etmesi yanında çeşitli kaynaklarda ikametgâh ya da konaklama yeri olarak "yurt" kelimesine tesadüf etmekteyiz. Bk. M. Quatremere, *Moğollar Tarihi. Kütüphane-i Kralinin gayri matbu el yazması kitapları*, C I, TTK, Yayınlanmamış tercüme, s. 7-8.

17 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 286; Lambton, *age.*, s. 77.

yeri olan nöker ve noyanlara aitti. Nitekim Hei Ta shi lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar) isimli Çince kaynaktakı/raporda bu durum teyit edilmektedir.¹⁸ Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'nden öğrenebildiğimiz kadarıyla Cengiz Han'ın meşakkatli zamanında yararlılıkları dokunan Sorghan-Şıra isimli komutanına ve oğullarına istekleri üzerine eskiden Merkitlere ait olan Selenge civarındaki topraklar vergiden muaf şekilde hükümdar tarafından ihsan edilmiştir. Bu kayıt da Cengiz dönemi Moğollarda toprak mülkiyetini kanıtlar niteliktedir.¹⁹

Üçüncü büyük han Mōngke (Mengü), hükümdar seçilmesinin ardından 1253 yılında kardeşi Hülâgû (Hülegü)'yu, Ön Asya'da (öncelikle Bağdat-Abbâsî Halifeliği ve tüm İslâm beldeleri) gerçekleştirilecek şümüllü Moğol taarruzunun ve fethedilen bölgeleri büyük han adına yönetecek kişi olarak görevlendirmiştir.²⁰ Her ne kadar Moğol atlı birlikleri bölgeye öncesinde akınlar tertip etmiş olsalar da bunlar alelade yağma ve tabiiyet altına alma girişimlerinden öteye gitmemiştir. Hülâgû önderliğindeki bu sefer ile XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İrân/Âzerbâycân merkezli Moğol şube devleti kurulmuş oluyordu.

Gerek Cengiz Han gerekse Hülâgû Han dönemlerinde Moğol ordularının İrân ve Âzerbâycân sahasına intikal etmesiyle asker ve hayvanların iâşe ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bir yandan Moğol kuvvetlerinin saldırdığı bölgelerde iâşe ihtiyacıyla birlikte her türlü erzaka el konulması, diğer yandan canını kurtarma gayesine düşen ahalinin bölgeyi terk etmesiyle ekilebilir, verimli topraklar boşalmış, yerleşim yerleri virane haline dönmüştür. Ayrıca yerel toprak sahipleri ve

18 Peng Da Ya, Xiu Ting, "Hei Ta shi lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 150-151; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 168-169.

19 Anonim, *The Secret History of the Mongols*, İng. çev. Francis Woodman Cleaves, C I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1982, s. 159; Anonim, *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, İng. çev. Igor de Rachewiltz, C I, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 149-150; Togan, *age.*, s. 288. Özel mülkiyet ve devlet gelir türleri için ayrıca bk. ve krş. Nasîrüd-din et-Tûsî, *Risâle der resm vo âyin-e ilkhâni. Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, F. neşr. ve çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara, s. 16-17, 21-22.

20 Waltraut Abramowski, "Die chinesischen Annalen des Mōngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih", *Zentralasiatische Studien*, C XIII, Wiesbaden 1979, s. 22; Minhâceddin Osman b. Muhammed el-Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia*, İng. çev. Major H. G. Raverty, C II, New Delhi 1970, s. 1226; 'Alâ'ud-din 'Atâ-Melik Cuveynî, *Târib-i Cihân-guşâ*, neşr. Muhammed-i Kazvîni, C III, Tahran 1389, s. 90-96.

köylü ahali mülklerini terk ettikleri için tabii olarak mülkiyet de el değiştirmiş oluyor, fethedilen araziler Moğol savaşçı ve aristokrat sınıf tarafından taksim ediliyordu.²¹ Hülâgü Han önderliğindeki Âzerbâyçân merkezli yeni siyasi teşekkül olan Moğol şube devleti İlhanlı'nın inkişafıyla İrân, Anadolu, 'Trâk-i Acem ve 'Trâk-i 'Arab gibi oldukça geniş bir bölgede sadece politik yönden değil aynı zamanda iktisadi ve içtimaî yapıda kayda değer gelişim ve değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Zira Moğol göçebe zümreler ve savaşçı taife, hâkimiyet altına aldıkları bölgelerdeki tarımla uğraşan ahali ve toprak sahiplerini adeta yerinden söküp atarak, sahipsiz kalan mülkler devletçe kamulaştırılmış, yani devlet uhdesine alınmış ya da el değiştirerek bazı şahıslara tevcih edilmiştir. Hal böyleyken bu süreçte bölge ekonomisi ve toplum yapısı tamamen yeni bir oluşum ve bocalama evresine girmiştir.²²

Öte yandan verimli tarım alanlarının Moğol ordularınca adeta meraya dönüştürölme süreci oldukça dikkat çekicidir. Sadece tek Moğol süvarisinin, takriben beş-altı ata sahip olduğu düşünülürse (bu sayı daha da yükselebilmekteydi) ve askerlerin ihtiyaçları için küçükbaş hayvanlar da dâhil edilirse bir Moğol ordusuna eşlik eden ve sayıları yüz binlerle (bazen milyonlarla) ifade edilebilen muazzam bir hayvan sürüsünün bu orduyla birlikte hareket ettiği tahayyül edilebilir. Bu durumda sadece atların hayatta kalabilmesi ve mobilizasyon faaliyetlerini sürdürebilmesi adına

21 Dönemin önemli çağdaş kaynakları -bunlardan birisinin İlhanlı veziri, tabibi ve resmi tarihçisi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır- İbnü'l-Esir ve Reşidu'd-din Moğol taarruzlarının şehirler üzerindeki olumsuz tesirlerini tafsilatlı ve alenen ifade ederler. Ibn al-Athir, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kâmil fi'l-ta'rikh*, C III (The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace), İng. çev. D.S. Richards, Ashgate Publishing, New York 2016, s. 213-220; Cuveynî, *age.*, C I, s. 118; Reşidu'd-din Fazlullâh-i Hemedânî, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşid al-Din Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abül-Hair*, London 1940, 350; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988, s. 118; Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000, s. 165; Farhad Nomani, "Notes on the Origins and Development of Extra-Economic Obligations of Peasants in Iran, 300-1600 A.D.", *Iranian Studies*, C IX, S 2/3, International Society of Iranian Studies, (Spring - Summer, 1976), s. 128.

22 A. A. Ali-zâde, *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, ed. İ. P. Petruşevski, Baku 2012, s. 143-145; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, C I (1243-1453), Tekin Yayinevi, Ankara 1979, s. 44.

devasa büyüklükte otlak ve su ihtiyacı hâsıl olması şaşkıncı değildir.²³ Bu sebeplerden dolayı Moğol birliklerinin bölgeye intikali ile birlikte ekilebilir alanlar, Moğol sürülerinin otlama alanı haline dönüşüp, arazilerdeki mahsulün yok olduğu ve bu doğrultuda saldırıya uğrayan bölgelerde ansızın üretimin durma noktasına gelerek iktisadî buhranların yaşandığı akla yatkın olacaktır. Nitekim İlhanlı dönemi Âzerbâyçân, İrân, Anadolu, 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab gibi merkez ve vasal bölgelerden elde edilen gelirlerin tamamı Selçuklu devrine kıyasla muazzam oranda azalmıştır. Gâzân devrine kadar devletin elde ettiği gelirler düşmüş, devlet kasasındaki hasıllatta uzun müddet stabilizasyon sağlanamamış, Gâzân Han'ın reformları sonucunda mali bilanço girdilerinde kısa süreli artı yönlü bir ivmelenme gözükse de bu olumlu hareket kalıcı olamamıştır.²⁴ Bunda tabii ki fasılasız sürecek savaşlar ve iç karışıklıklarla birlikte devletin mali yönetiminden sorumlu memurların usulsüzlük faaliyetleri de etkili olmuştur. İfade edilen son derece menfi gelişmelere karşın bazı müspet olaylar da vuku bulmuş, henüz İlhanlı Devleti'nin tebarüz ettiği dönemde Hülâgû Han, virane olmuş bölgelerin yeniden imar edilerek mamur hale getirilmesini emretmiştir.²⁵ İlerleyen süreçte, diğer il-hanlar döneminde benzer imar faaliyetlerinin peyderpey devam ettiğine, çeşitli vakıf çalışmalarının yapıldığına şahit olmaktadır.

Moğol devri yönetiminde İrân, Âzerbâyçân, Anadolu, 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab (Bağdat ve civarı) gibi bölgelerde toprak mülkiyet ve yönetimi kısmen karmaşık bir yapıyla karşımıza çıkmakta, toprak türleri arasındaki ayrımlar

- 23 Timothy May, *The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265*, University of Wisconsin-Madison, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Madison 2004, s. 88-90; D. O. Morgan, "The Mongol Armies in Persia", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, C LVI/1, Hamburg 1979, s. 85-86; Karénina Kollmar-Paulenz, *Moğollar. Cengiz Han'dan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Yayınları, İstanbul 2020, s. 34-35. Ayrıca bk. Mustafa Uyar, "İlhanlı Memlûk Mücadelesi ve Suriye Ekolojik Yaklaşımlar", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri. İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012, s. 205-213.
- 24 İlya Pavloviç Petroşevski, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, C V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 497-499.
- 25 Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, C III, neşr. 'Abdu'l Kerim 'Ali-oğlı 'Ali-zâde, Bakü 1957, s. 30-31; Giyasu'd-dîn b. Husâmud-dîn H'ândemir, *Târih-i Habibu's-siyer fi Âbbâr-i Efrâd-i Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâki, C III, Tahran 1372, s. 102.

sarih olarak anlaşılamamaktadır.²⁶ Zira dönemin muhtelif kaynaklarında toprak mülkiyeti manasını karşılayan farklı ıstılahlara tesadüf etmekteyiz. Bunlardan biri olan “incü (اينجو)/incü-yi hâs (has emlak/emlak-i şahane)”, doğrudan hükümdar ve maiyetine ait, en önemli toprak birimini ifade etmekle birlikte bu toprakların tüm tasarruf hakkı sahibine aitti. Buradan elde edilen gelirler devlet hazinesine aktarılırdı. Moğolların İrân, Âzerbâycân ve civarını ele geçirmesiyle birlikte incûların sayılarında hızlı bir artış yaşanmıştı. İncü arazileri oldukça büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Hatta bazı araştırmalara göre incûlar tüm İlhanlı topraklarının üçte birini teşmil ediyordu. Bu topraklar, vergiden muaf tutulmuş, alınıp-satılabilmiş ya da sahibi tarafından bağışlanabilmiştir. İdaresi ise dîvân-ı incü çatısı altında resmi görevliler tarafından yürütülmekteydi.²⁷ Nitekim dönem kaynaklarından hareketle bu toprak idaresinin İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan neredeyse inkırazına değin fasılasız şekilde uygulandığına dair çeşitli delillere rastlamaktayız.²⁸ İncü ıstılahı ile birlikte “dalay” terminolojisi de burada zikredilmesi gereken

26 Seyyid Muhammed Dâmâdi, “Resm-i iktâ' der-'asr-i İlhanân bâ işârâtı be evzâ' ve ahvâl-i içtimâ'i-yi merdom-i İrân”, *Nâme-yi Encumen*, S 17, 1384/2005, s. 135.

27 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C II, Wiesbaden 1967, s. 220-225; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 173; Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i ıstılahât-i dîvânî-yi dövrân-i Mogûl*, Tahran 1357, s. 51-55; Quatremere, *age.*, s. 21-23; *The Mongol Empire. A Historical Encyclopedia*, ed. Timothy May, C I, California 2017, s. 15; Bertold Spuler, *İrân Moğolları. Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 357; Togan, *age.*, s. 286-287; Nomani, *agt.*, s. 28-29; Osman G. Özgüdenli, “İncü”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 281; Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geybâtü ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s. 51 dpn. 117. Gerard Clauson, incü ıstılahını Orta Çağ fief/feodalite düzeniyle eş değer görmekte ve açıklamaktadır. Bk. Clauson, *age.*, s. 173. Tafsilatlı bilgi için ayrıca bk. İlya Pavloviç Petroşevski, *Keşâverzi ve Munâsebât-ı Arz-ı İrân der 'abd-i Mogûl*, Farsçaya çev. Kerim Keşâverz, C II, Tahran 1344, s. 13-23; Sanae Takagi, “The İnġü in Iran under the İlkhane”, *Orient*, C L/1, The Society for Near Eastern Studies in Japan, 2015, s. 77-90.

28 Akşerâyî, *Die Seltshuken-Geschichte des Akşerâyî*, Almancaya çev. Fikret İştılan, Leipzig 1943, s. 76, 87, 112; Şihâbu'd-in 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şirâzi Vassâf, *Tabrîr-i târib-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1346, s. 74, 75, 124, 132, 137, 138, 160, 193, 194, 202, vd.; Reşîdu'd-dîn/Âli-zâde, *age.*, s. 22, 102, 105, 110, 113, 171, 206, 211, 218, 263, 291, 425, 479, 513-514, 519, 537, 553, 559, 596, 598; Gottfried Herrmann - Gerhard Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C CXXV/2, Harrassowitz Verlag 1975, s. 319-320, 329; Kazuhiko Shiraiwa, “Inġü in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLII/2-3, Akadémiai Kiadó 1988, s. 372-376.

bir diğer mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar kaynaklarda dalay ıstılahına incü kadar rastlamasak da mana açısından birbirine son derece yakın, hatta bazen birlikte kullanıldığını görmekteyiz.²⁹ Bu ifade hükümdarın ve devletin şahsî toprakları, malı ve tebaası için söz edilmesine karşın İlhanlı döneminde oldukça az kullanılmıştır.³⁰ İncü, taşıdığı anlam itibarıyla sadece toprakları ifade etmemekte, mülk sahibinin toprak üzerindeki tüm emlak ve hayvanları da kapsadığı anlaşılmaktadır. Son olarak toprak mülkiyet ve idaresi ile ilgili “soyurgal” terminolojisinden de kısaca bahsetmekte yarar olacağı kanısındayız. Hükümdar tarafından devlete yararlılıkta bulunmuş çeşitli komutan ya da memurlara bir çeşit armağan ya da ücret/maaş olarak ihsan edilen, vergiden muaf tutulan topraklardır. Bu toprakların mülkiyet hakları şahıslara ait değildi. Yani alınıp satılamazdı.³¹

Tıpkı Selçuklularda, Harezmsahlarda ve İrân'da kurulan veya bu bölgede yayılma alanı bulan diğer İslam devletlerinde olduğu gibi İlhanlı Devletinde de iktâ' sisteminin tatbik edildiğini görüyoruz. Ancak Gâzân dönemine kadar bu nizamın başarılı biçimde uygulanabildiğini söylemek pek mümkün değildir.³² Toprak sahibi kimseler ve ziraatla uğraşan ahalinin vergisi her

29 Bk. Vassâf, *age.*, s. 161; Ekici, *agt.*, s. 53-54. Dönemin önemli bürokrat ve tarihçilerinden Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni'nin manzum tarzda ve edebi üslupla kaleme aldığı “Zafer-nâme” adlı eserin Gâzân dönemi bahsinin tafsilatlı anlatılarının satır arasında incü ve dalayla ilintili ifadeler bulmak mümkün. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *The Zafer-Nâmâh of Hamdallâh Mustavfî and the Il-Khân Dynasty of Iran*, İng. çev. L. J. Ward, C II, University of Manchester Department of Near Eastern Studies, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Manchester 1983, s. 429. Kaynaklardaki incü ve dalay ıstılahlarına dair örnekleri çoğaltmak olası gözükse de biz burada ifade ettiğimiz örneklerle iktifa edeceğiz.

30 Aķserâyî, *age.*, s. 87; Mahmud b. Muhammed el-Kerim Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Abbâr ve musâyeretu'l-ahyar*, neşr. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 180 dpn. 4; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 118; Emin, *age.*, s. 134-135; Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki 1969, s. 130; Osman Gazî, *Moğol İrânında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 186.

31 Quatremere, *age.*, s. 34-35; Doerfer, *age.*, s. 351; Spuler, *age.*, s. 359. Soyurgal ıstılahıyla ilgili tafsilatlı bilgi için ayrıca bk. I. P. Petrushevskii, “On the History of the Institution of the Soyurghâl”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, İngilizceye çev. August N. Samie, John E. Woods, C LXIV, Brill, Leiden 2021, s. 1035-1071; Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des “Nâmâ-ye nâmî” von Hândamîr*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1968, s. 227-234.

32 Ali-zâde, *age.*, s. 180-181; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk

ne kadar divanda, yani devlet hazinesinde toplanıyor olsa da vergi toplama usulündeki zafiyetler, vergi tahsildarlarının menfi davranışları ve bunlar üzerinde sistemli denetim mekanizmasının kurulamaması bütçeyi sürekli zarara uğrattıyor, diğer taraftan vergi vermekle yükümlü ahaliyi amansızca darboğaza sokuyordu. Nitekim İlhanlı Devleti'nin en önemli vergi kaynaklarından olan Anadolu'da ve 'Irâk-i Acem'de bunun örnekleriyle karşılaşmaktayız. Adeta İlhanlı yönetiminde Anadolu'daki Türkmen ahali ve 'Irâk-i Acem beldeleri Hûlâgû Han'dan Gâzân Han'a kadar İlhanlı Devleti'nin hazine açıklarının karşılanması için farklı çeşitlerde vergi yükünü zorla (kılan, kobçur ve tağâr gibi)³³ ödemekle yükümlendirilmiştir. Arkası kesilmeyen Moğol vergilerinin tahsil edilebilmesi için devlete ait (mîrî) topraklar özelleştirilmiş, bazen de Selçuklu devlet adamları şahsi mülklerini satarak nakde çevirmek mecburiyetinde kaldıklarına şahit olmaktayız. Bu doğrultuda İlhanlı devri Anadolu'sunda iktâ' düzeni de büsbütün dağılmış olmaktadır. Diğer taraftan tebaanın durumu bundan daha fenaydı. Çıkar yolu kaçmakta bulan ahali bazı dönemlerde çaresizlik içerisinde Moğol vergi tahsildarlarının uğramadığı Batı Anadolu istikametinde muhaceret etmişler ya da dağlara çıkmışlardır.³⁴ İlerleyen süreçte aksayan bu sorunlar daha da büyüyerek iktisadî buhranlara yol açtı. Gerek toprak düzeni gerekse vergilendirme sisteminde yaşanan kayda değer aksaklıklar neticesinde nihayet daha sistematik, adilane ve denetlenebilir iktisadî düzene geçilme isteği hâsıl oldu. Bu da ancak kısmen Gâzân Han döneminde mümkün olabilmişti. Öte yandan iktâ' sisteminin İlhanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanmasının temel sebeplerinden birisinin yüksek ordu giderlerini karşılayabilme ihtiyacı olarak görmekteyiz. Moğol ordusunun en büyük geçim kaynağını

Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 237.

33 İlhanlı devri vergi türleri hakkında tafsilat için Bk. Sajadieh, *agt.*, s. 68-72; Muhammed Takî İmâmî, *İran Moğollarının Devlet Teşkilatı*, AÜ DTCF, Orta çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 94-121. Gâzân Han dönemi vergi reformuyla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 288-297.

34 Akşerâyi/İşiltan, s. 79-80 v.d.; Akşerâyi/Turan, 145-160; Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Târib-i guzide*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran 1364, s. 604; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜ DTCF TAD*, S 33, Ankara 2003, s. 54-56; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 583-586; Özgüdenli, *age.*, s. 285-287; Kansu Ekici, "Anadolu Selçukluları'nda Türkmen İşyanlarının Nedenlerine İlişkin Tespitler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, Isparta 2005, s. 99-100.

yağma faaliyetlerinden elde edilen ganimetler ve halktan toplanan türlü vergiler oluşturmaktaydı. Ancak bu durum Moğolların İrân'da yönetimi ele almalarıyla birlikte sürdürülebilir gelir kaynağı olamazdı. Nitekim ordu giderlerinin karşılanabilmesi ve kuvvetlerin her an muharebeye hazırlıklı tutulabilmesi İlhanlı Devleti'nin önemli sorunlarından birisi haline geldi.³⁵

Geç dönem İlhanlı bürokratlarından Muhammed b. Hindüşâh b. Sencer Nahcivânî, eserinde iktâyâ dair hususi bir bölüm ayırmış ve bu ıstılahın mahiyetine dair önemli izahatlarda bulunmuştur. Ayrıca İlhanlı devlet adamı ve meşhur müverrih Reşidu'd-dîn Fazlullâh'ın Câmî'u't-Tevârih'inde geçen bir yarlıg vasıtasıyla Gâzân Han döneminde iktâ' topraklarının düzenlenmesi ve maiyetine ilişkin bilgi sahibi olabilmekteyiz. Her iki kaynaktan İlhanlı devrinde iktâ hakkında birbirini tamamlayıcı malumatlara ulaşabilmekteyiz.

İktâ', divanda verilen kararlar doğrultusunda ve hükümdar tarafından tayin olunan emir ve komutanlara masraflarının karşılanabilmesi üzere bahşedilen topraklardır. Sözü edilen bu masrafların içerisinde emirlerin komutasında bulunan askerler, onların teçhizatları ve bu kapsamdaki her türlü masarifi kapsamaktaydı.³⁶ İktâ' bahşedilen kişi ya da görevli ve toprağı işlemekle mükellef ahali toprağını terk edemezdi. Ayrıca bu topraklar devredilemez ya da satılamazdı. Aksi bir durumda 19,5 dînâr³⁷ tutarında cezalandırılması

35 Cuveynî, *age.*, C I, s. 21-23; İlya Pavloviç Petroşevski, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdî-yi İrân der dovre-yi Mogûl*, Farsçaya çev. Yakub Ajend, İntişârât-ı Ittılâât, Tahran 1366, s. 46; Nomani, *agt.*, s. 44; Dâmâdî, *agm.*, s. 135-136. Petroşevski, 'Atâ-Melik Cuveynî'nin Târih-i Cihân-guşâ adlı eserinden hareketle ilk altı İlhanlı hükümdarının, yani Gâzân dönemine kadar askeri iktânın tatbik edildiği düşüncesini belirtmiş ancak Reuven Amitai bu fikre katılmayarak bunun bir yanlış anlama olduğunu ifade etmekte, buradaki iktâ' topraklarından kastedilenin Moğol düşmanlarından ele geçirilen toprakların işaret edildiğini ifade etmektedir. Bk. Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ System in the Islamic Middle East (Ca. 1000-1400 Ad)", *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, André Wink, Curzon Press, Curzon 2001, s. 156-157.

36 Muhammed b. Hindüşâh b. Sencer Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yin'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerim 'Alioglu 'Ali-zâde, C II, Baku 1976, s. 48.

37 İlhanlılar döneminde oldukça sık kullanılan ve en değerli altından müteşekkil para birimidir. 1 altın dînâr, 6 gümüş dirheme eşitti. Hindistan'a sürekli altın ihracından dolayı İlhanlı maliyesinde zamanla dinar biriminde ciddi düşüş yaşanmış, bundan dolayı dirhem piyasada daha yaygın hale gelmiştir. Hatta dinar sayılarında öylesine bir azalma olmuştur ki piyasadaki bu paranın silinmemesi adına çeşitli spekülasyonlar uygulanmış ancak bu da bir çözüm sağlamamıştır. Kansu Ekici, "Some Remarks About the Ilkhanid Ruler Geikhatu's Coins", *Research & Reviews in Social, Human and Administrative Sciences*, ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan, Çağla Melisa Kaya, Gece Kitaplığı, Ankara

dahi mümkündü. Gelişigüzel bir toprak dağıtımı yapılmaz, kime hangi iktâ' ihvan edilmişse bunlar kayıt altında tutulur ve muhafaza edilirdi. Askerî iktâ'lerde paye esasına göre dağılım gerçekleştirilmekteydi. Buna göre en üst rütbe sahibi “tümen (emir-i tümen)³⁸” ardından gelen “hezâre”, “sâde” ve “dehe” askerler arasında taksimat düzenlenebilmekteydi. İktâ' topraklarından sorumlu görevliler ahalinin sahibi olmamakla birlikte onların refahından da mesuldü. Buna ilaveten sulh zamanlarında görevliler, hem bölgenin kalkınmasını sağlayarak reyanın refahını ve güvenliğini tesis etmek, hem de askerlerin savaşa hazır şekilde onların tüm giderlerinden sorumlu kişilerdi. Kısacası iktâ' sahibinin birden çok görevi olmakla devlete karşı önemli yükümlülükleri bulunmaktaydı. Devlet sadece toprakları dağıtmakla kalmamış aynı zamanda onları denetlemeye de özen göstermiş, senenin belli zamanlarında bitikçi (bitigçi) isimli devlet görevlileri toprakların durumu hakkında raporlar hazırlayarak bunları askerî iktâ' kumandanına ve divana bildirirlerdi. Bu doğrultuda iktâ' arazilerin mevcut durumu hakkında bilgi sahibi olunmaktaydı.³⁹ İlhanlılarda askerî iktâ' ile birlikte bazı bölgelerin denetiminin sivil idarecilere de terk edildiği örneklere rastlamaktayız. Ayrıca yukarıda zikredildiği gibi iktâ' topraklarının böylesi bir nizama oturtulması Gâzân Han'dan önce ne ölçüde gerçekleştiği belirsizdir.

İlhanlılar döneminde geniş İrân ve Âzerbâyçân topraklarında hangi bölge ve şehirlerin iktâ' olarak tahsis edildiği kayda değer bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi dönemiyle ilgili önemli eserler kaleme almış tarihçi ve coğrafyacı Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni'nin Nüzhetü'l-kulûb'unda bu hususla alakalı birtakım bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu bağlamda Âzerbâyçân, Şîrvân, Gûştâsfî ve Horâsân'da iktâ' toprakları tahsis

2022, s. 169. Konuyla ilgili ileri okumalar için ayrıca bk. John Mason Smith-Frances Plunkett, “Gold Money in Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XVI/3, Brill, Leiden 1968, s. 275-297; John Mason Smith, “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XII/1, Brill, Leiden 1969, s. 16-41. Türkçe çevirisi: John Mason Smith, “Moğol İrânı'nda Gümüş Para”, çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C XIII/2, İzmir 2013, s. 344-369.

38 Bu rütbenin mahiyeti hakkında ayrıca Bk. Sajadieh, *agt.*, s. 33.

39 Reşîdu'd-dîn/Jahn, *age.*, s. 308-309; A. P. Martinez, “The Third Portion of the History of Ğâzân Xân in Raşîdu 'd-Dîn's Ta'rix-i Mobâarak-e Ğâzânî”, (Part One), *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, C VI, Wiesbaden 1986 [1988], s. 105-108; Nahcivânî, *age.*, s. 48-50; Uzunçarşılı, *age.*, s. 237-240; Osman Turan, “İktâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, C VI/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul (tarihsiz), s. 958; Petroşevski, “The Socio-Economic Condition of Iran Under the II-Khâns”, s. 519; Alî-zâde, *age.*, s. 192-193; Özgüdenli, *age.*, s. 314-316; İmâmî, *agt.*, s. 81-82; Hamîd Tenkâbenî, *Der-âmedi ber Divan-ı Salârî der İrân*, Tahran 1383, s. 145.

edildiğini görmekteyiz.⁴⁰ Hamdullâh Mustevfî, Gûştâsfi'de pek çok askerî iktânın olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan zikrolunan kaynak, İlhanlı Devleti'nin en önemli eyaleti ve asker deposu olan Horâsân'da askerî iktâ' için toprak tahsis edildiği, Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında bu bölgedeki usulsüzlüklere son verilerek bir düzenleme yapıldığı bilgilerini ifade etmektedir.⁴¹ Moğol kardeş uluslar arasında yaşanan ve İlhanlı Devleti'nin inkişafından inkırazına fasılasız şekilde devam eden İlhanlı-Altın Orda ve İlhanlı-Çağataylı mücadeleleri XIII. ve XIV. yüzyıl Asya siyasi tarihinde malum olan bir husustur. Gerek Âzerbâycân gerekse Horâsân, iktisadî potansiyelleri başta olmak üzere pek çok nedenden dolayı dönemin şube Moğol devletlerince paylaşılammış, taraflar bölge üzerinde hak talep ederek uzlaşma sağlanamadığından savaş nedeni sayılmış, bu durum bir anlamda Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kati sınırlarla parçalanma sürecini etkilemiştir. Neticede İlhanlılar, Âzerbâycân ve Horâsân'ı hükümlerlik süresince elde tutmayı başarmış olsa da bunu gerçekleştirebilmek adına bazı tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Bu önlemlerden birisi askerî iktâ'dır. Buradan anladığımız kadarıyla iktâ' alanlarının dağılımında kardeş ulusların yol açtığı sınır güvenliği ve düşman tehdidi etkili olmuştur. Altın Orda ile yapılan savaşlarda bölge emniyeti ve ordunun hazır bulundurulması adına yukarıda belirtildiği gibi Şirvân ve Gûştâsfi'de iktâ' alanları tesis edilmiştir.⁴² İlhanlı-Çağataylı ilişkilerinde ise yaşanan fasılasız savaşlar nedeniyle ordunun masraflarının karşılanabilmesi adına Horâsân'da daimî bir askerî iktânın oluşturulması akla yatkın olacaktır. Çok geniş İrân platosunda büyük bir ordunun masraf ve iaşenin karşılanabilmesi oldukça güçlü. Nitekim Horâsân'da bulundurulmuş bu ordu, bölge ahalisine, köylü ve çiftçiye iktisadî yönden büyük tahribata neden olmuştur.⁴³

40 Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Nuzhetu'l-kulûb, The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfî of Qazwin in 740 (1340)*, İng. çev. G. Le Strange, Leyden-London 1919, s. 93-94, 146; Petroşevski, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdî-yi İrân*, s. 46; Amitai, *agm.*, s. 162. Reşîdu'd-dîn, iktâ' hususunda oldukça detaylı bilgiler vermesine karşın hangi bölgelerin iktâyâ ayrıldığıyla ilgili son derece mahdut sayılabilecek bir malumat paylaşmıştır. Bu doğrultuda müellif, Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan bu çok geniş alandaki muhtelif bölgelerde iktâ' arazileri olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Bk. Reşîdu'd-dîn/Jahn, *age.*, s. 303; Martinez, *agm.*, s. 90; Turan, *agm.*, s. 958; Gilli-Elewy, *age.*, s. 169. Gâzân Han'ın iktâ' reformunun bahsedildiği yarılgda da hangi bölgelerin askerî iktâyâ ayrıldığı zikredilmemiştir. Bk. Özgüdenli, *age.*, s.314.

41 Kazvîni, *age.*, s. 146.

42 Ali-zâde, *age.*, s. 189.

43 Özgüdenli, *age.*, s. 311-312.

Çağdaş kaynaklardan ve muhtelif araştırmalardan anlaşıldığı üzere İlhanlı Devleti'nde iktâ', kronolojik olarak Hûlâgû döneminden itibaren tatbik edilmeye başlanmıştır. Bunun bir örneğine Memlûklu devrinin önemli devlet adamlarından ve tarihçilerinden sayılan el-Ömerî'nin kaleme aldığı Mesâlikü'l-ebşâr adlı ansiklopedik eserinde rastlamaktayız. Hûlâgû'nün Ön Asya seferi esnasında ona iştirak ederek ordusuna dâhil olan Cuçi ulusundan askerlere Tebrîz ve Merâğa iktâ' (ulufe/maaş) olarak bahşedilmiş, bu durum ilerleyen süreçle İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinin bozulmasının da etkisiyle İlhanlı Devleti için bir probleme dönüşmüştür.⁴⁴ Zira Hûlâgû ve halefleri, verimli Âzerbâycân topraklarında Cuçi ulusunun herhangi mülki ve mali bir tasarrufunu tanımayacaktır. Ne var ki dönemin önemli âlimlerinden Kutbüddin-i Şîrâzî'nin muhtasar biçimde kaleme aldığı Ahbar-ı Mogûlân adlı eserinde Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın ailesine ve devlet adamlarına tahsis edilmiş Horâsân, 'Irâk, Âzerbâycân, Arrân ve Gürcistan'da mülk ve incûların olduğu bilgisi de dikkat çekicidir.⁴⁵

Vergi toplama ve mali yönetimdeki düzensizliklerin artış göstermesi, ahalinin bu durumdan hoşnutsuzluğu Moğol İmparatorluk başkentine kadar ulaşmıştı. Mönğke Han döneminde memleketin her yerinden adaletsizce toplanan vergilerin önüne geçebilmek adına Argûn Akâ⁴⁶'nın da etkisiyle finansal yönetim kaidelere bağlanmaya çalışılmış, yeni bir düzen oluşturma yoluna gidilmiştir. Bundan dolayı İrân, 'Irâk, Anadolu, Âzerbâycân/Kafkasya, topraklarının malî sorumluluğu Argûn Akâ'ya tevcih edilmiştir.⁴⁷ İlhanlı malî idaresinden mesul bu şahıs gerek Hûlâgû gerekse Abâkâ Han dönemlerinde

44 el-Ömerî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werke Masâlik al-absâ' fî mamâlik al-amsâr*, Almancaya çev. Klaus Lech, Wiesbaden 1968, s. 143-144; A. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Yapısı", *THİTM*, C I, İstanbul 1931, s. 39; Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, Yale University Press, New Haven-London 2017, s. 143. Ayrıca bk. George Lane, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 121-122.

45 Kutbüddin-i Şîrâzî, *Ahbar-ı Mogûlân. 650-683. Der inbâne' Mollâ Kutb: Ez mecmê-i hattî müverrih 685*, nşr. İrec Afşâr, Kum 1389, s. 40; Lane, *age.*, s.171.

46 Argûn Akâ hakkında ayrıca bk. Cuveynî, *age.*, C II, s. 242-262, vd.; Peter Jackson, "Argûn Âqâ", *Encyclopaedia Iranica*, C II, London and New York 1987, s. 401-402.

47 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedâni, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937, v. 131; Cuveynî, *age.*, C II, s. 251-254; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, 143-149.

aynı zamanda iktâ' işlerinden de sorumlu tutulmuştur.⁴⁸ Argûn Akâa'nın iktâ' işlerinden mesul tutulmasıyla sivil bir idareci bu göreve tayin edilmiş oluyordu. Kısacası asker kökenli, göçebe bozkır hayatına alışkın Moğol idarecilerin yerleşik bölge idaresindeki başarısızlıkları sivil yöneticilerle telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak zikredilen bu gayretler uzun soluklu müspet neticeler elde etmede yeterli olamamıştır.

Hûlâgû, Abâkâ ve Argûn Han dönemlerinden sonra İlhanlılarda iktâ' nizamına dair kayda değer bilgilere M. 1291-1295 yılları arasında ilhanlık yapmış Geyhâtû zamanında rastlamaktayız. Onun döneminde İlhanlı hükümdarı adına Anadolu mali idaresini yönetmekle görevlendirilmiş Şemsu'd-dîn Ahmed-i Lâkûşî atanmıştır. Lâkûşî'nin mahiyetliyle birlikte Anadolu'daki faaliyetleri Selçuklu Devleti için yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Lâkûşî, hem bölgedeki şahsî iktâ'lara hem de Selçuklu Devleti'ne ait ve hanedanın özel mülkü sayılan mîrî arazilere İlhanlı Devleti adına el koymuştur. El konulan bu toprakların büyük kısmı İlhanlı ümerası ve ailesi arasında incû şeklinde paylaştırılmıştır.⁴⁹ Böylelikle Selçuklu toprak yönetim ve ordusuna bir kez daha büyük bir darbe indirilmiş oluyordu. Konudan bağımsız olarak ayrıca kötü yönetimin halkta uyandırdığı tepki nedeniyle olacak ki başka bir kaynakta rastlamadığımız şekilde Vassâf'ın nakline göre Geyhâtû'nun 1293 yılındaki bir emriyle tüm şehzade ve emirlerin iktâ' yoluyla elde edilen tasarruf haklarının ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir. Ancak bu bilginin doğruluğu şüphelidir.⁵⁰

Moğolların Yakın Doğu fütuhâtı ve sonrasında kurulan İlhanlı Devleti, yönetimi altına aldığı bölgelerde büyük bir iktisadî inkıraz ve tahribata neden olmuştu. Bu tahribatlar neticesinde ahalide iktisadî, psikolojik ve sosyal çöküntüler ortaya çıkmıştı. Özellikle erken dönem İlhanlı devrine, yani Gâzân Han'a kadar iktisadî konjonktür iyi yönetilememiş, toprak ve vergi idaresinde büyük problemler yaşanmıştı. Bu süreç bir bakıma bozkır kültürü içerisinde yetişmiş asker kökenli Moğol elit sınıfıyla yerleşik kültür ve ziraat toplumunun çatışması olarak da değerlendirilebilir. Devletleşme ve fütuhât sürecinin sona ermesiyle Moğol ordusunun arkası kesilmeyen ganimet kazancının da sonuna gelinmiş olmaktadır.

48 Reşîdu'd-dîn/Alî-zâde, *age.*, s. 102. İlhanlı döneminin önemli bir başka müverrihi olan Vassâf'ın nakline göre Abâkâ döneminde Fars bölgesindeki iktâ' idaresi, çıkan kargaşalar dolayısıyla düzenlenmek zorunda kalmıştır. Bk. Vassâf, *age.*, s. 119-121.

49 Yuvalı, *agm.*, 589; Ekici, *agt.*, s. 93-94.

50 Vassâf, *age.*, s. 162-163; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 117; Amitai, *agm.*, s. 157.

Diğer yandan iltizam ve vergi tahsili sisteminde büyük oranda usulsüzlükler mevcuttu. İltizam sahipleri, etrafındaki memurları rüşvete bağlayarak reayadan fazlasıyla vergi elde etmek suretiyle gelirlerin önemli bir kısmını devletin kasasına aktarmak yerine şahsi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır.⁵¹ Bu şartlar altında 23 Zî'l-hicce 694/3 Kasım 1295'de ilhan seçilen Gâzân Han⁵², henüz şehzadelîği sırasında bu sorunları bizzat müşahede etme imkânı bulmuştur.⁵³ Bu minvalde İlhanlı Devleti'nin reformist hükümdarı olarak tarihe geçen Gâzân Han'ın yeniliklerinin en önemli sacayaklarından birisi iktisadî problemleri çözüme kavuşturmak ve bunun yanında iktâ' teşkilatını düzenlemek olmuştur.⁵⁴

Sözü edilen bu reform bir oldubittiye getirilmemiş, aksayan yanlar tetkik edilerek bir hazırlık süreci yaşanmıştır. 1303 yılında kaleme alınan yarlıktan hareketle iktâ' düzeni tesis edilmiş olmaktadır.⁵⁵ Bu yarlıktan anlaşıldığı kadarıyla sıkı kaideler ekseninde hem askerî harcamalar düzene oturtulmak istenmiş, askerî masarifin hazine üzerindeki yükünün toprak ve üretimle karşılanması amaçlanmış, hem üretimin canlandırılması, köylünün yeniden toprağına bağlanması hedeflenmiş, hem de askerî ve Moğol elit sınıfın ziraatla uğraşan ahali üzerindeki yağma ve baskısı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İktâ' sahiplerinin köylü ve çiftçi üzerinde herhangi bir zorbalık ve benzeri bir kötü muamele hakkı bulunmamakla birlikte elde edilen hasattan devlete bir miktarının vergi olarak ayrılması mecburiydi. Önemli yol güzergâhlarının, mîrî ve incûların bir kısmına ek olarak kurak alanlardan iktâ' belirlenmesi, Moğol olmayanlara da bu toprakların yönetiminin bırakılması oldukça dikkat çekici hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Neticede Gâzân Han'ın bu reformu çok yönlü olup, yıllardır süregelen devletin iktisadî, askerî ve içtimaî sorunlarına çözüm bulunması amaçlanmıştır. Aslında yürürlüğe konulan bu düzen Yakın

51 Özgüdenli, *age.*, s. 285-286.

52 Reşidu'd-din/Jahn, *age.*, s. 88; Reşidu'd-din/'Ali-zâde, *age.*, s. 301-302.

53 Özgüdenli, *age.*, s. 311-312.

54 Gâzân Han'ın iktâ' reformu bazı çalışmalarda kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Biz burada tekrara düşmemek adına bu süreçten kısaca bahsedeceğiz. Ülkemizde kaleme alınan bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 311-320; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İnan Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı. Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 89-94.

55 Bu yarlığın Farsça neşri için Bk. Reşidu'd-din/Jahn, *age.*, s. 306-309. İngilizce tercümesi için Bk. Martinez, *agm.*, s. 95-108. Türkçe tercümesi için bk. Özgüdenli, *age.*, s. 313-316. Ayrıca bk. ve krş. Ali-zâde, *age.*, s. 182-188.

Doğu bölgesi için kesinlikle bir ilk değildi. Yakın Doğu/Ön Asya coğrafyasında kurulan pek çok medeniyet buna benzer toprak yöntemleri uygulamışlardı. Ancak İlhanlılar devrinde bir hükümdar eliyle ilk kez iktâ' sistemi kaidelere bağlanmıştı.⁵⁶ Ne var ki yarlığın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra iktâ' reformunun mimarı olan İlhan Gâzân hayatını kaybetti. Bundan dolayı yukarıda ifade edilen iktâ' nizamının ne derecede uygulanabildiği tartışmaya açıktır.⁵⁷ Düzenli iktâ' sistemine adım atılması Gâzân Han dönemine kadar artık Moğolların yerleşik kültüre adapte olmaları, bu kültürden derinden etkilenmeleri, hatta Moğollar arasında İslamiyet'in yavaş yavaş yayılma alanı kazanmasıyla da ilintilidir. Gâzân'ın kardeşi Olcâyâtü (Ölceytü) Han döneminde ise iktâyâ dair açıklamalar sathi derecede sayılabilecek bazı bilgilerle sınırlıdır.⁵⁸ Ayrıca Gâzân devrine kadar usulsüzlükler içinde devam eden ve Gâzân Han'ın bunu sınırlandırarak merkeze bağlamaya çalıştığı iltizam düzeni Olcâyâtü zamanında devam etmiştir.⁵⁹ Kuşkusuz iltizam düzenin devam etmesi ve merkez tarafından sıkı şekilde denetlenememesi İlhanlı vergi ve toprak rejiminin dağılmasında önemli bir unsur olmuştur.

Sonuç

Son olarak geç dönem İlhanlı Devleti'nin en önemli muhasebe kitaplarından olan ve Kitab-us Siyakat olarak da adlandırılan Risale-i Felekiyye adlı eser sayesinde Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde iktâyâ ayrılan yerler ve bu bölgelerin gelir giderleri hakkında malumat öğrenebilmekteyiz. Risale-i Felekiyye'den edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Tebrîz, Diyâr-i Bekr, Horâsân, Bağdâd, İsfahân, Alâtâg (Ala Dağ) gibi bölgelerde iktâ' topraklarının tesis edildiğini, bu bölgelerin gelir-gider tablolarını görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde ve zikredilen kaynaktan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda İlhanlı ordusunda Türklerin haricinde Tacik unsurların da iktâ' topraklarından masrafların karşılandığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ebû Sa'îd döneminde vergi gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmış, Gâzân Han dönemindeki ekonomik

56 Ali-zâde, *age.*, s. 192-193; Gilli-Elewy, *age.*, s. 169-170; Özgüdenli, *age.*, s. 316-317; Uyar, *age.*, s. 93; Demirci, *agm.*, s. 45; Dâmâdî, *agm.*, s. 140-141. Reuven Amitai, Selçuklu ve İlhanlı iktâ' modelini tarihi veriler ışığında karşılaştırmaktadır. Bk. Amitai, *agm.*, s. 159.

57 Amitai, *agm.*, s. 159.

58 Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 116-117; Gilli-Elewy, *age.*, s. 168.

59 Bk. Özgüdenli, *age.*, s. 186, dph. 117.

60 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyâ Mâzandarâni, *Die Resâle-ye Falakiyyâ*, haz. Walter Hinz, Wiesbaden 1952, s. 44b-46a, 78b-79a.

ivme tamamen kaybedilmiştir.⁶¹ Bu dönemde yaşanan siyasî istikrarsızlık ve ümera arasındaki çekişmeler gibi sebepler ekonomiye de sirayet etmiş, vergi tahsildar memurları çeşitli usulsüzlükler uygulamış, bu da hazineye para akışında ciddi bir kesinti yaratmıştır.⁶²

İlhanlı Devleti'nde Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde başlayan ve sonrasındaki süreçte de merkezî siyasî istikrarsızlık devam etmiş, Ebû Sa'îd'in vefatının ardından İrân ve civar bölgelerde yerel hanedanlıklar kurulmuştur. Bu hanedanlıkların kuruluşlarında iktâ sahiplerinin de etkili olduklarını görmekteyiz. Her ne kadar Moğolların yönetimindeki İrân, Âzerbâycân ve Anadolu coğrafyasında ve 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab gibi bölgelerde siyasî ve ekonomik sorunlar göze çarpsa da bu süreç içerisinde kültürel, sosyal ve ekonomik etkileşim büyük bir ivme kazanmıştır. Öte yandan Gâzân Han zamanında belli kaideler çerçevesinde uygulanan iktâ sistemi ve bu dönemdeki reformlar ekonomideki kısmî olumlu gelişmelere ortam hazırlasa da bu müspet durum hükümdarın ömrüyle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan İlhanlı Devleti'nin merkezî otoriteyi kaybetmesinden sonra İlhanlılar zamanında oluşturulan toprak ve malî yönetim tarzı, bölgede kurulacak mahalli hanedanlarla birlikte Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timurlu ve Anadolu'da ortaya çıkan beylikleri ve özellikle Osmanlı'daki toprak idaresini ve malî kayıt sistemini derinden etkileyecektir.⁶³ Bu anlamda İlhanlı toprak yönetimi Türk-Moğol ve İslâm idare tarzının kısa ömürlü bir sentezi olarak gözükmektedir.

61 Nitekim bu döneme ait yarlıglarda vergi gelirlerinin düzenli şekilde toplanamadığı, toplanan vergilerde usulsüzlükler ve asayiş bozukluğu yaşandığı açıkça anlaşılmaktadır. Wilhelm Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s.137-138; Herrmann - Doerfer, *agm.*, s. 318-321; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han'a Ait Dört Yarlık", *Belleten*, C LXIX, S. 254, Ankara 2005, s. 69-76.

62 Spuler, *age.*, s. 350. Detaylı bilgi için ayrıca Bk. Hüseyin Peyrovi Milâni, *Ebû Said Bahadır Han*, AÜ DTCF, Orta Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 120-148.

63 Buna dair görüşler için Bk. Togan, *agm.*, s. 15 v.d.; Halil İnalçık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaçlıks, Mâlikâne-Muqâta'as and Awqâf", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, ed. Judith Pfeiffer, Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 112-114; Vladimir Minorsky, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)", *the School of Oriental and African Studies*, C XVII, University of London, Cambridge University Press, Cambridge 1955, s. 449; Özgüdenli, *age.*, s. 266-267.

Kaynaklar

Abramowski, Waltraut, “Die chinesischen Annalen des Mōngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih”, *Zentralasiatische Studien*, C XIII, Wiesbaden 1979.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C I (1243-1453), Tekin Yayınevi, Ankara 1979.

Aksarâyî, Mahmud b. Muhammed el-Kerîm, *Musâmeretu'l-Abbâr ve musâyeretu'l-abyar*, neşr. Osman Turan, TTK, Ankara 1998.

Akserâyî, *Die Seltshuken-Geschichte des Akserâyî*, Almancaya çev. Fikret Işıltan, Leipzig 1943.

Alî-zâde, A. A., *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, ed. İ. P. Petruşevski, Baku 2012.

Alkhuli, Muhammad Ali, *A Dictionary of Islamic Terms. English-Arabic and Arabic-English*, Riyad 1989.

Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi. Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2015.

Amitai, Reuven, “Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ System in the Islamic Middle East (Ca. 1000-1400 Ad)”, *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, André Wink, Curzon Press, Curzon 2001.

Anonim, *The Secret History of the Mongols*, İng. çev. Francis Woodman Cleaves, C. I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1982.

Anonim, *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, İng. çev. Igor de Rachewiltz, C I, Brill, Leiden-Boston 2004.

Arsal, Sadri Maksudi, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948.

Baalbaki, Roohi, *Al Maʿwrid-A Modern Arabic-English Dictionary*, Beirut 1995.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Barthold, Wilhelm, “İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

Baylor, Aly Asgar, *Administration of Land Reform in Iran*, University of Southern California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California 1960.

Bosworth, C. E., *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiran Manoharlal Publishers, New Delhi 1992.

Cahen, Claude, "L'évolution de l'iqṭā' du IXe au XIIIe siècle: Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales", *Annales*, Cambridge University Press, Cambridge 1953.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Cuveynî, 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik, *Târih-i Cihân-guşâ*, neşr. Muhammed-i Kazvîni, C III, Tahran 1389.

Dâmâdî, Seyyid Muhammed, "Resm-i iktâ' der-'asr-i İlhânân bâ işârâtî be evzâ' ve ahvâl-i içtimâ'î-yi merdom-i İrân", *Nâme-yi Encumen*, S 17, 1384/2005.

Dandamayev, Muhammed A., "Ahemeniş Devleti", *İran Tarihi. En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyula*, ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Dehhodâ, 'Aliakbar, *Lûgatnâme-i Dehhodâ*, C VIII, Müessese-i İnteşârât-i Daneşgâh-i Tehran, Tahran 1377.

Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Demirci, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C I-IV, Wiesbaden 1967.

Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr b. Alî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, C VIII, Beyrut (tarihsiz).

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Abkâmü's Sultaniye. İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 2018.

ed-Dûrî, 'Abdulaziz, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", Arapçadan çev. Kâzım Yaşar Kopruman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXV, S 39, Ankara 2006.

ed-Dûrî, 'Abdulazîz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

Ekici, Kansu, "Anadolu Selçukluları'nda Türkmen İsyanlarının Nedenlerine İlişkin Tespitler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, Isparta 2005.

Ekici, Kansu, "Some Remarks About the Ilkhanid Ruler Geikhatu's Coins", *Research & Reviews in Social, Human and Administrative Sciences*, ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan, Çağla Melisa Kaya, Gece Kitaplığı, Ankara 2022.

Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

el-Cûzcânî, Minhâceddin Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâşirî: A General History of the Muḥammadan Dynasties of Asia*, İng. çev. Major H. G. Raverty, C II, New Delhi 1970.

el-İstahrî, İbrâhim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1927; Türkçe çev. *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

el-Ömerî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werke Masâlik al-absâ fî mamâlik al-amsâr*, Almancaya çev. Klaus Lech, Wiesbaden 1968.

Emîn, Şemîs Şerik, *Ferheng-i istilâhât-i divâni-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1357.

Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜ DTCTF TAD*, S 33, Ankara 2003.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi. Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011.

Gilli-Elewy, Hend, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000.

Göksu, Erkan, “İktâ’ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihîn Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C I, S. 1, Konya 2009.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2010.

Güneş, Kadir, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Nuzbetu’l-kulûb*, *The Geographical Part of the Nuzbat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340)*, İng. çev. G. Le Strange, Leyden-London 1919.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Târih-i guzide*, neşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1364.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *The Zafer-Nâmâh of Hamdallâh Mustaufî and the Il-Khân Dynasty of Iran*, İng. çev. L. J. Ward, C II, University of Manchester Department of Near Eastern Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 1983.

Herrmann, Gottfried- Doerfer, Gerhard, “Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C CXXV/2, Harrassowitz Verlag 1975.

Herrmann, Gottfried, *Der historische Gehalt des “Nâmâ-ye nâmî” von Hândamîr*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1968.

H’ândemîr, Gıyasu’d-dîn b. Husâmud-dîn, *Târih-i Habîbu’s-siyer fi Âhbâr-i Efrâd-i Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, C III, Tahran 1372.

Ibn al-Athîr, *The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period from al-Kâmil fi’l-ta’rih*, C III (The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace), İng. çev. D.S. Richards, Ashgate Publishing, New York 2016.

İmâmî, Muhammed Takî, *İran Moğollarının Devlet Teşkilatı*, AÜ DTCF, Orta çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

İnalçık, Halil, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlik, Soyurghals, Yurdluq-Ocaqlıqs, Mâlikâne-Muqâta’as and Awqâf”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, ed. Judith Pfeiffer, Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006.

Jackson, Peter, "Argün Āqā", *Encyclopaedia Iranica*, C II, London and New York 1987.

Jackson, Peter, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, Yale University Press, New Haven-London 2017.

Kadı Ebû Yüsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019.

Karslı, İlyas, *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Kollmar-Paulenz, Karénina, *Moğollar. Cengiz Han'dan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Yayınları, İstanbul 2020.

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Bellekten*, C V, S 19, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941.

Kucur, S. Sadi, "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, C II, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Abbar-ı Mogûlân. 650-683. Der inbâne' Mollâ Kutb: Ez mecmê-i hattı müverrih 685*, nşr. İrec Afşâr, Kum 1389.

Lambton, A. K. S., "The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran", *Iran*, C V, British Institute of Persian Studies, 1967.

Lambton, A. K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988.

Lambton, A. K. S., *Contributions to the Study of Seljuq Institutions*, University of London, School of Oriental and African Studies, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London 1939.

Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London-New York 1991.

Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Part 8, ed. Stanley Lane-Poole, London 1893.

Lane, George, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

Martinez, A. P., "The Third Portion of the History of Ğāzān Xān in Raşidu 'd-Dīn's Ta'rix-i Mobārak-e Ğāzānī", (Part One), *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, C VI, Wiesbaden 1986 [1988].

May, Timothy, *The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265*, University of Wisconsin-Madison, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Madison 2004.

Māzandarānī, 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyā, *Die Resālā-ye Falakiyyā*, haz. Walter Hinz, Wiesbaden 1952.

Minorsky, Vladimir, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C XVII, University of London, Cambridge University Press, Cambridge 1955.

Morgan, D. O., "The Mongol Armies in Persia", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, C LVI/1, Hamburg 1979.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

Nadvi, Syed Habibul Haq, "Al-"İqtā" – or Theory of Land Ownership in Islam "عاطق ال", *Islamic Studies*, C X, S 4, International Islamic University, Islamic Research Institute, Islamabad 1971.

Nahcivānī, Muhammed b. Hindūşāh b. Sencer, *Destūru'l-kātib fi ta'yin'l-merātib*, neşr. 'Abdu'l-Kerīm 'Alıođlu 'Ali-zāde, C II, Baku 1976.

Nasīru'd-dīn et-Tūsī, *Risāle der resm vo āyın-e ilkhānī. Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, F. neşr. ve çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara.

Nomani, Farhad, "Notes on the Origins and Development of Extra-Economic Obligations of Peasants in Iran, 300-1600 A.D.", *Iranian Studies*, C IX, S 2/3, International Society of Iranian Studies, (Spring-Summer, 1976).

Nomani, Farhad, *The Origin and Development of Feudalism in Iran: 300-1600 A. D.*, University of Illinois at Urbana-Champaign, Department of Economics, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Urbana-Illinois 1972.

Öncü, Fariz, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu'da Ekonomik Durum*, AÜ SBE, Tarih Anabilim Dalı,

Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han'a Ait Dört Yarlık”, *Belleten*, C LXIX, S 254, Ankara 2005.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İncü”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İran. Fetihden Safevîler'e Kadar”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Peng Da Ya, Xiu Ting, “Hei Ta shi lu”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Petroşevski (Petrushevskii), I. P., “On the History of the Institution of the Soyürghâl”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, İngilizceye çev. August N. Samie, John E. Woods, C LXIV, Brill, Leiden 2021.

Petroşevski (Petrushevsky), I. P., “The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns”, *The Cambridge History of Iran*, C V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968.

Petroşevski, Pavloviç, *Keşâverzî ve Munâsebât-ı Arz-ı İrân der 'ahd-i Mogûl*, Farsçaya çev. Kerîm Keşâverz, C II, Tahrân 1344.

Petroşevski, Pavloviç, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdi-yi İrân der dovre-yi Mogûl*, Farsçaya çev. Yakub Ajend, İntişârât-ı İttılaât, Tahran 1366.

Quatremere, M., *Moğollar Tarihi. Kütüphanesi-i Kralinin gayri matbu el yazması kitapları*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yayınlanmamış tercüme.

Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969.

Raza, Syed Jabir, “Ghaznavid Origins of the Administrative Institutions of the Delhi Sultanate”, *Proceedings of the Indian History Congress*, C LII, New Delhi 1991.

Reşîd-ü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, C III, neşr. 'Abdu'l Kerim 'Ali-oğlu 'Alî-zâde, Bakü 1957.

Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937.

Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşid al-Dîn Fadlallâh b. İmâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.

Sajadieh, Javad, *Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân. nach dem Dastûr al-kâtib fî ta'jîn al-marâtib des Muḥammad b. Hindûşah*, Für das Doktorat der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wien 1958.

Shiraiwa, Kazuhiko, "İnjü in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLII/2-3, Akadémiai Kiadó 1988.

Smith, John Mason-Plunkett, Frances, "Gold Money in Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XI/3, Brill, Leiden 1968.

Smith, John Mason, "The Silver Currency of Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. XII/1, Brill, Leiden 1969, s. 16-41. Türkçe çevirisi: "Moğol İrani'nda Gümüş Para", çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C XIII/2, İzmir 2013.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları. Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Stolper, Matthew W., *Entrepreneurs and Empire. The Muraşû Archive, the Muraşû Firm and Persian Rule in Babylonia*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden 1985.

Şafak, Ali, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, Türdav Yayınları, İstanbul 1977.

Takagi, Sanae, "The İngü in Iran under the Ilkhanate", *Orient*, C L/1, The Society fo Near Eastern Studies in Japan, 2015.

Tenkâbenî, Hamîd, *Der-âmedî ber Divan-ı Salârî der İrân*, Tahran 1383.

The Mongol Empire. A Historical Encyclopedia, ed. Timothy May, C I, California 2017.

Togan, A. Zeki Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Yapısı", *THİTM*, C I, İstanbul 1931.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Tsugitaka, Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallabun*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln 1997.

Turan, Osman, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi*, C V/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul (tarihsiz).

Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni. Sâmâniler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Memlûk Mücadelesi ve Suriye Ekolojik Yaklaşımlar", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri. İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı. Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Vassâf, Şihâbu'd-în 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1346.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Yeniçeri, Celâl, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul 1980.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ekler

۱۷۷-۲. فصل هشتم در تعیین اقطاعات
 اقطاع در عرف مستوفیان آنست که پادشاه موجب امر^۵
 و لشکریان را که از دیوان مقرر و مجری باشد بر متوجه موضعی^۵
 دیوانی تعیین فرماید و برایشان مقرر و مسلم دارد تا سال
 بسال از انجا تصرف نمایند و رجوع با دیوان نکندند* و از
 روی لغت اقطاع دادن سلطان است و مفهوم لغوی نیز^۷
 ۱۸۳-ب. مطابق مفهوم اصطلاحیست اکنون بتمهید مقدمات انشایی^۹
 مشغول شویم
 نوع اول* چون اکثر اوقات بحضور امرا و لشکریان جهت
 دفع مخالفان^۱ و تسخیر ولایات احتیاج می افتد* و تا ایشان
 را اسباب ملازمت و استعداد محاربت* با مخالفان^۲ مرتب^۳
 ۲۹۴-پ. نباشد حضور متعذر گردد و اگر ترتیب^۴ اسباب ایشان از

Ek 1 Destûru'l-kâtib fi ta'yîn'l-merâtib adlı eserde iktâ' bahsi

(Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yîn'l-merâtib*,
 neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alîoğlu 'Ali-zâde, C II, Baku 1976, s. 48)